מהות מצוות הצדקה

זכריה הבר הי"ד (תשנ"א-תשפ"ד), למד בישיבת הר עציון. נפל בקרב ברצועת עזה ביום ו' בשבט תשפ"ד.

א. פתיחה

לרוב אנו נוטים להבין את מצוות הצדקה באופן מצומצם, כמעשה טכני שנועד לספק את צרכיו של העני ולהשלים את חסרונו החומרי. אולם, עיון מעמיק מלמד כי זוהי רק מקצתה של ההגדרה, וכי ישנו רובד יסודי נוסף המעניק למצווה משמעות רחבה יותר. במאמר זה נבקש לבחון כיצד תפיסה זו עולה מתוך פסוקי התורה, ונעמוד על ההשלכות ההלכתיות הנובעות ממנה.

ב. סתירת הפסוקים

בספר דברים (פרק ט"ו) מופיעות שתי אמירות הנראות כסותרות זו את זו. בפסוק ד' מבטיחה התורה שאם עם ישראל יקיים את מצוות שמיטת כספים, לא יהיו עניים בקרב הארץ: "אֶפֶס כִּי לֹא יִהְיֶה בְּךָ אֶבְיוֹן". לעומת זאת, בפסוק י"א מצווה התורה להלוות לעניים שכן "לֹא יֶחְדַּל אֶבְיוֹן מִקֶּרֶב הָאָרֶץ". לכאורה, הפסוק הראשון מלמד על מציאות שבה לא יהיה אביון כלל, ואילו הפסוק האחרון מבטיח שעניים יהיו בישראל לעולם ועד .

על סתירה זו עמד החזקוני, וכך כתב:

> ולמעלה שכתב בו אפס כי לא יהיה בך אביון על תנאי הוא אומר כי לא יהיה בך אביון רק אם שמוע תשמע, וכאן שהוא אומר כי לא יחדל מכאן לשון שמא הוא... שמא לא תכשירו מעשיכם בכל הצורך.

החזקוני עומד על כך שהאמירה הראשונה נאמרה על תנאי - רק אם שמוע ישמע בקול ה'. לעומת זאת, הפסוק השני אינו עדות נצחית על מציאות עוני בלתי נמנעת, אלא אזהרה וקריאה להלוות לעניים שמא העם לא יעמוד בתנאי הנדרש. לפי דבריו, תיתכן עקרונית מציאות שבה לא תהיה עוד מצוות צדקה.

* סיכום שיעור שניתן ע"י זכריה הי"ד בישיבת הר עציון. השיעור סוכם ע"י יואב אקרמן מישיבת הר עציון ונערך ע"י מערכת אסיף. ניתן להאזין לשיעור בקישור: katzr.net/8ab340.

מנגד, מביאורו של התורה תמימה עולה שלא תתכן מציאות כזאת. בגמרא בשבת (קנא, א) מובאת דעת שמואל:

> אמר שמואל, אין בין העוה"ז לימות המשיח אלא שעבוד מלכיות בלבד, שנאמר כי לא יחדל אביון מקרב הארץ.

התורה תמימה מבאר את הדרשה:

> לאפוקי ממ"ד דימי המשיח לא יהיה בהם זכות וחובה, לא זכות ממצות צדקה ולא חובה, יען כי לא יהיו עניים כלל, ועל זה אמר דאינו כן, אלא לא יחדל אביון.

לדבריו עולה שמצוות צדקה תהיה קיימת לעתיד לבוא, בניגוד לשיטת החזקוני. ביחס לסתירת הפסוקים, אפשר שהוא יסביר שגם אם נניח שהמצב הכלכלי הכללי יהיה טוב עד כדי כך שתושבי הארץ יוגדרו כעשירים ביחס למקומות אחרים, עדיין תתקיים עזרה הדדית לחלשים, ומצוות הצדקה לא תפקע.

ג. שני הרכיבים במצוות הצדקה

כדי להבין את שורש המחלוקת בין החזקוני לתורה תמימה, אפשר להציע שבמצוות הצדקה מתקיימים שני רכיבים שונים:

1. **התוצאה:** השלמת חסרונו המעשי של העני .
2. **המעשה:** קיום המצווה באמצעות פעולת הנתינה עצמה, שבה ניכרת כוונת הנותן, ובכך מודששת מידת החסד של הנותן.

יישובי הסתירה השונים משקפים את ההבדל בין דגשים אלו. לפי החזקוני, השאיפה המרכזית היא תיקון המציאות ומילוי החסר, ולכן בהיעדר עניים תפקע המצווה. לפי התורה תמימה, השאיפה היא שרצונו של האדם לתת ולסייע יתמיד לעולם, ולכן מצוות הצדקה נצחית. תפיסה זו מקבלת סימוכין ממדרש תנחומא (משפטים, ט'[1]), המתאר כיצד הקב"ה הפקיד את ממונם של העניים בידי העשירים כדי שיוכלו להטיב את ליבם:

> אמר דוד לפני הקדוש ברוך הוא רבון העולם ישב עולם לפני אלהים (תהלים סא) תיישר עולמך בשוה העשירים והעניים, א"ל א"כ חסד ואמת מן ינצרוהו, אם יהיו כלם עשירים או עניים מי יוכל לעשות חסד?

1 **הערת העורך (ד"ב):** זכריה בשיעורו ציין לתנחומא בפרשת תזריע, אך לא מצאנו זאת שם. הבאנו את המדרש בפרשת משפטים, ייתכן שזאת הייתה כוונתו של זכריה.

ד. נפקא מינות

מתוך ההבחנה בין שני הרכיבים הללו, נציג ארבע נפקא מינות:

1. האם ניתן להקנות צדקה לעני מסוים?

בהקשר של מתנות כהונה נידונה השאלה האם כאשר אדם מפריש מתנה לכהן, הכהן זוכה בה עם ההפרשה, או שמא זכותו במתנה מתחילה רק משעה שנתנו לו אותה. ה"קובץ שיעורים" (חלק ב', יז, ג) שואל שאלה דומה לגבי לקט, שכחה ופאה: האם העני זוכה בהם עוד לפני הנתינה, או רק לאחריה? נפקא מינה לכך היא השאלה האם ניתן ליעד לקט, שכחה ופאה לאדם מסוים. אם העניים זוכים בעת ההפרשה, לא ניתן להתנות בעת ההפרשה שרק עניים מסוימים יוכלו ללקט, אך אם העניים עוד לא זוכים, אפשר להקנות לעני מסוים.

כעת נשאל שאלה זו לגבי צדקה. במדרש תנחומא שהובא לעיל למדנו שהקב"ה חילק את כספם של העניים לעשירים כדי שהללו יחזירוהו לעניים. אפשר לשאול כאן שאלה דומה לשאלה של הקובץ שיעורים, רק לעניין צדקה - רואים כאן שעוד לפני שנתן העשיר את הכסף הוא כבר שייך לעני במידה מסוימת - בניגוד להבנה האינטואיטיבית לפיה הכסף הוא של העשיר והוא זה שנותן לעני.[2]

אם נלך עם הדרך של המדרש, יעלה שהמטרה של המצווה היא לא השלמת החסרון של העני - הקב"ה נתן את הכסף לעשיר מתוך ממונו של העני, הרי שהמטרה היא לא השלמת החסרון. לפי אפשרות זאת מטרת הנתינה היא עצם המעשה, שהאדם יהיה בעל מידה של נתיבות.

2. האם מחשבת הנתינה מקיימת את מצוות הצדקה?

אנחנו פוסקים להלכה (יו"ד רנח, יג) שאם אדם חשב במחשבתו לתת צדקה הוא מחויב לתת. לאור זאת, המשנה הלכות (ד, קכג) דן ביחס לברכת המצוות על מצוות צדקה, ומחדש שהסיבה שלא מברכים על נתינת צדקה היא משום שאין מברכים על מצווה המתקיימת בלב. מכאן משמע שלדעתו לא רק שיש חיוב להביא צדקה אם חשב לתת, אלא יש קיום מצווה כבר מעצם מחשבת הצדקה.

גם מכאן אפשר לראות את הכיוון שהצענו, שמטרת הצדקה היא לא רק השלמת החסרון, אלא עצם המעשה. אם מצוות הצדקה היא השלמת חסרון, לא ברור כיצד ניתן

2 אמנם ודאי שיכול העשיר בפועל לתת לכל עני שיבחר, אבל השאלה העקרונית נותרה, האם הכסף שייך לעניים עוד טרם הנתינה או לא.

לקיים את המצווה בלב, ואילו אם היא מעשה שהאדם עושה מתוך רצון טוב, ברור שכבר בעצם ההרהור בקיום המצווה קיים האדם חלק ממנה.

3. האם תקנת אושא - שלא לתת יותר מחומש - היא איסור או עצה טובה?

בכתובות (נ, א) מובאת תקנת אושא: "אמר רבי אילעא: באושא התקינו, המבזבז אל יבזבז יותר מחומש". כלומר, אסור לאדם לתת לצדקה יותר מחמישית מממונו.

האגרות משה (יורה דעה א, קמג) דן בתקנה זו, ושואל האם היא תקנה ואיסור של ממש או הצעה טובה בלבד. האגרות משה מסיק שקיימת מחלוקת בין הרמ"א לבין השולחן ערוך והרמב"ם בשאלה זו: לדעת הרמ"א זהו איסור של ממש, ואילו לדעת השולחן ערוך והרמב"ם אין בכך איסור כלל, אלא עצה טובה.

ניתן להבין את מחלוקתם על רקע החקירה: הרמ"א סובר שעיקר הצדקה הוא קיום העולם, ומי שהופך את עצמו לעני כדי לסייע לעני אחר אינו משלים חסרון באמת. לעומת זאת, אם עיקר מצוות הצדקה הוא הנתינה, קל להבין מדוע מדובר בהצעה טובה של חכמים ולא באיסור, שהרי עצם הרצון לסייע לזולת ראוי לברכה.

4. האם בנתינת כסף לבני ישיבות יש קיום של מצוות צדקה?

המשנה הלכות (ט, שמה) עוסק בשאלה אם נתינת כסף לבני ישיבות באירופה, המתגוררים הרחק מהוריהם ללא כסף, מקיימת מצוות צדקה. פורים הוא דוגמה מובהקת לכך: האם ניתן לקיים את מצוות מתנות לאביונים בנתינה לבני ישיבות?

נראה שגם שאלה זו תלויה בחקירה שבה אנו דנים. אם צדקה היא השלמת חסרון, הרי בני הישיבה מקבלים ארוחות ומקום לינה, ואין להם חסרון שיש להשלים. לעומת זאת, אם צדקה היא ביטוי לרצון טוב, בני הישיבה החיים בדוחק זוכים לסיוע, ועצם העזרה להם מקיימת את מצוות הצדקה.

ה. סיכום

מצוות הצדקה אינה מצטמצמת רק לפעולת סעד חומרית שמטרתה להשלים את חסרונו של העני. מתוך עיון בסוגיה עולה כי במצווה זו קיים ממד של מעשה נתינה ופיתוח מידותיו של הנותן. הבנה כפולה זו משליכה על כמה סוגיות הלכתיות - א. האם כספי הצדקה שייכים לעני מראש ב. האם מחשבת הנתינה לבדה מקיימת חלק מן המצווה ג. האם תקנת אושא, שלא לתת יותר מחומש, היא איסור או עצה טובה. ד. האם גם נתינה לבני ישיבות נחשבת כצדקה.